

Insoniyat Tarixidagi Ilk Yozuvlar Va Ularning Ahamiyati

Bobomurod Faxriddin og'li Abdishukurov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tarix yo'nalishi talabasi

+998995487519

abdishukurovbobomurod2002@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada yozuv va uning kelib chiqishi haqida batafsil ma'lumot berilgan. Yozuvning har xil turlari yozuvning rivojlanish bosqichlarida tahlil qilinadi. Shuningdek yozuvning to'rt qadimiy turi va ularning qo'llanilish holatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Yozuv, rasm, ossuriylar, bobiliylar, piktografik, shartnomalar, logografik, bo'g'in yozuvi, kohinlar, harfiy yozuv, iyeroglif, mixxat, sillabik, oromiy, kipu, inklar, yunonlar, ultimatum.

Kirish

Buyumli yozuv o'zining asosiy vazifasini bajara olmadi. Insoniyatning to'plangan bilimlarni saqlab, yodlab qoladigan o'ziga xos xotirasiga aylana olmadi. Ijtimoiy turmush murakkablashgan sari bunga ehtiyoj tobora ortib borardi. Urf-odatlar, an'analar shakllandi, ularni yangi avlodga yetkazish lozim edi. Mehnat taqsimoti va mol ayirboshlash aniq hisob yuritishni talab qilardi. Qabila boshliqlari va kohinlar ajralib chiqdilar, ularning faoliyatini abadiylashtirish zarur edi.

Adabiyotlar Tahlili Va Metodologiya

Miloddan avvalgi IV ming yillikda Arabiston yarim orolidagi qadimgi davlatlar hududlarida misr va shumer yozuvlari paydo bo'lgan. Ikkinchi ming yillikning boshlariga kelib, O'rta yer dengizi qirg'oqlarida ossuriylar va bobiliylar yozuvi shakllangan. Hozirgi Hindistonning shimoliy qismi va Old Osiyo hududlarida esa hind yozuviga asos solingan. Undan ham keyinroq, yozuvning g'arbiy-somiy tizimi vujudga kelgan. Umuman, insoniyat tarixi yozuvning to'rt qadimiy turini biladi:

1. *Piktografik yozuv.* Bu istilah lotincha "piktus" – rasm, surat; "grafo" – yozaman qismlaridan iborat bo'lib, rasmlil yozuv demakdir. Bu yozuvning dastlabki shakllari mezeolit va neolit davrida paydo bo'lgan. Odamlar o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini, xohish-istaklarini turli rasmlar, suratlar orqali bir-birlariga yetkazganlar. Odamlarning o'zi chizgan bu suratlar harbiy yurishlar, urushlar, to'qnashuvlar, majburiyatlar, ultimatumlar, sevgi-muhabbat borasidagi xabarlarini bir joydan ikkinchi joyga yetkazish uchun xizmat qilgan. Yozuvning bu turi juda katta hududda va uzoq muddat ishlatilgan.

Piktografiya yoki rasmlardan iborat yozuv zamonaviy yozuvga olib boradigan yo'ldagi

navbatdagi bosqich bo'ldi. Uning xususiyati axborot uzatish bilan belgilanar edi. Rasmlardan iborat yozuvning xususiyati shuki, bunda fikr ayrim tushunchalarga ajratib emas, balki to'la ifodalanadi. Piktogrammaning eng mayda parchalari (fragmentlari) ham zamonaviy yozuvdagi jumlar singari, mazmunan tugildir. Jumla tarkibiy qismlarga bo'linadi, ammo piktogramma bo'linmaydi. Piktogramma harakatni, voqea-hodisani tasvirlaydi, lekin og'zaki tilni, buyumlarning nomlarini mutlaqo aks ettirmaydi. Piktogramma nimani tasvirlasa o'shani ifodalaydi, unda belgilar yo'q. Shuning uchun piktogrammani har bir kishi, qanday tilda gapirishdan qat'i nazar, sharhlab berishi mumkin.

Piktogrammalar ov haqidagi ma'lumotlarni, ro'zg'or ishlari bilan bog'liq yozuvlarni, jangovar yurishlar, bosqinchiliklar, to'qnashuvlar to'g'risidagi xabarlarini, siyosiy shartnomalarni, arznomalarni, ultimatumlar, sevgi maktublarini o'z ichiga olgan. Piktogrammalarni izohlash uchun eng qulayi she'riy shakldir. Yerliklardan biri qiroat bilan o'qigan bunday she'rining har satri ayrim rasmni ifodalaydi.

Piktografiya ibtidoiy san'at quchog'ida vujudga keldi. Olimlar insonlarning bundan 40-10 ming yil ilgari qadimgi paleolit davrida chizgan rasmlarini topishgan. Qadimgi odam toshni o'yib naqsh solgan, suyakka belgilar o'ygan, g'or devorlariga hayvonlar: bizon, mamont, ohular, karkidon, otlar, bug'ular yoki odamlar tasvirini bo'yoqlar bilan chizgan. Bu bilan u go'yo dunyoni bilib olgan va tasvirlagan. Tadqiqotchilarning fikricha, piktografik yozuv neolit davrida, tarqoq urug'dosh guruhlar qabilaga birlasha boshlagan vaqtda uzil-kesil shakllangan.

Tadqiqotchilar piktografiyani fikrni yozuv bilan ifodalashning dastlabki usuli deb hisoblaydilar. Piktografiya yaqqolligi tufayli hammabop bo'lgan-u, biroq ma'no-mazmuni turlicha sharhlash mumkin bo'lgan. Rasm fikrni aniq ifodalashga yordam beradigan, ko'p joyni egallaydigan vosita bo'lganligidan mavhum tushunchalarni rasm yordamida anglatish juda qiyin edi [1, 46-49]. Bir xildagi buyumning tasviri turli piktogrammalarda turlicha chiqqanligi, harakatlar, voqealar ham har xil tasvirlanganligi sababli bayon qilinayotgan ma'lumotlarning aniqligi buzilgan. Masalan, "qurol" bir joyda nayza ko'rinishida chizilgan bo'lsa, boshqa joyda kamon va o'q yana bir joyda to'qmoq shaklida tasvirlangan. Lekin shunga qaramay, piktografik yozuvning ayrim shakllari hozirgacha saqlanib qolgan. Masalan, darvoza tepasiga qo'yilgan itning surati hovlida qopag'on it borligining belgisidir. Transformator budkasi devoridagi kalla suyagi rasmi xatarning mavjudligiga ishoradir. Katta qilib ishlangan barmoq surati harakat yo'nalishini bildiradi va hokazo. Vaqt o'tishi bilan piktografik yozuv o'rnini undan mukammalroq va murakkabroq bo'lgan logografik yozuv egallagan.

2. *Logografik yozuv.* Bu istiloh lotincha "logos" – so'z, mantiq va "grafo" – yozaman so'zlaridan shakllangan. Jamiyat rivojlanishda davom etar ekan, har bir predmet yoki har bir tushuncha shu predmet yoki tushunchaning surati yordamida ifodalana boshlagan. Demak, yozuvning bu turida ifodalangan shakl bilan ifodalanishi kerak bo'lgan predmet yoki tushuncha o'rtasida mantiqiy bog'liqlik mavjuddir. Shuning uchun bu yozuv logografik yozuv deb nom olgan. Bu yozuvda masalan, ikkita qo'lning surati "jangchi", "askar" ma'nosini ifodalagan. Agar bir qo'lda qalqon, ikkinchi qo'lda nayza surati bor bo'lsa, bu "jang" yoki "jang qilmoq" so'zlarini bildirgan. "Ko'rmoq" fe'lini bildirish uchun ikkita

ko'z surati xizmat qilgan. "Baxillik", "ochko'zlik" ma'nosini timsohniing surati bildirgan. Bitta oyoqning rasmi "qadam tashlamoq" ma'nosini ifodalasa, ikkita oyoqning surati "yurmoq", "bormoq" ma'nolariga to'g'ri kelgan. Yozuvning bu turi ideografiya deb ham ataladi. Logografik yozuvning kamchiligi shundan iboratki, bu tur yozuvni hamma ham bilavermagan. Undan asosan ruhoniylar, davlat tepasidagi amaldorlar, mutaxassislar, kotiblar va xattotlar xabardor bo'lishgan.

3. *Bo'g'in yozuvi.* Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning o'rtalarida va birinchi ming yillikning boshlarida ilgarigi yozuvga nisbatan qulayroq va soddaroq bo'lgan yozuv shakllana boshlagan. Bu yozuvda so'zlar hamda ayrim sodda jumlar bo'g'inlarni bildiruvchi belgilar yordamida ifodalangan. Shuning uchun bu yozuv bo'g'in yozuvi deb ataladi. Yozuvning bu turi ilgarigi yozuvlardan qulayroq bo'lgan, lekin uning ham o'ziga yarasha nuqsoni bo'lgan. U ham bo'lsa, bu yozuv asosan so'zlar bir yoki ikki bo'g'indangina iborat bo'lgan tillar uchun qulay bo'lgan. Bunday tillarga hind tilining ayrim tarixdagi variantlari kiradi. Shu kamchiligi bor bo'lgani uchun bu yozuv boshqa xalqlar orasida kam tarqalgan. Lekin yozuvning bu turkumiga kiruvchi mixxat deb atalgan yozuv nisbatan keng tarqalgan. Uni miloddan avvalgi to'rtinchi mingyillikning oxirida Mesopotamiyada (hozirgi Iroq davlati hududi)da yashagan shumerlar o'ylab topganlar. Mixxat yozuvidagi elementlar asosan mix yoki pona shaklini eslatgani uchun mixxat deb nom olgan [2, 63-67]. Mixxat miloddan avvalgi birinchi mingyillikning oxirlarigacha bobiliylar, ossuriylar, xetlar, finikiylar tomonidan qo'llanib kelingan. Bu yozuvdan Urartu davlati aholisi, forslar va boshqa qo'shni xalqlar ham foydalanishgan. Mixxat yozuvi piktografik yozuvdan kelib chiqqan. Bu dastlab italiyalik savdogar Pestro Chella Valle tomonidan o'rganilgan. Mixxat yozuvlari ichida eng ko'p tarqalgani forsiy mixxatdir. Bu yozuv miloddan avvalgi VI-IV asrlargacha Ahamoniylar davlati hududida qo'llanib kelingan. Bu yozuvdan qo'shni davlat xalqlari, shu jumladan O'rta Osiyo xalqlari ham foydalanishgan. Ahamoniylar davlatining qulashi bilan bu yozuvdan foydalanish ham kamaya boshlagan.

4. *Harfiy yozuv.* Yozuvning bu turida tildagi har bir tovushga bittadan harf yoki belgi to'g'ri keladi. Bu tizimdagi yozuv hech bir istisnosiz finikiylar, suriyaliklar va falastinliklar ijod etgan somiy yozuvga borib taqaladi. Miloddan avvalgi VI-IV asrlarda Qadimgi fors davlati devonxonalarida davlat ahamiyatiga molik hujjatlar oromiy tilida olib borilgan va bunda finikiylar alifbosining oromiy variantidan foydalanganlar. Keyinchalik vaqt o'tishi bilan bu alifboning juda ko'p variantlari shakllana boshlagan. Bu variantlarning biri hozirgacha eng ko'p xalqlar tomonidan qo'llanib kelayotgan arab yozuvidir va kvadrat shaklga ega bo'lgan yahudiy yozuvidir. Keyinchalik miloddan avvalgi IV-III asrlarda oromiy alifbosi eroniy tillarda so'zlashuvchi ko'pgina xalqlar tomonidan ishlatib kelingan. O'rta fors yozuvi va parfiya yozuvi xuddi shu tariqa paydo bo'lgan. Bu alifbo asosida keyinchalik so'g'd yozuvi, xorazmiy yozuv va boshqa yozuvlar paydo bo'lgan. Eramizning VII-VIII asriga kelib bu eroniy yozuvlarni arab yozuvi siqib chiqqan. Bundan tashqari eroniy va O'rta Osiyodagi Muqaddas kitob uchun maxsus Avesto yozuvi yaratilgan. Bu yozuv oromiy-eroniy yozuvi asosiga qurilgan bo'lgan. Yevropada esa, bu yerdagi tillar uchun yunon yozuvining turli variantlari, xususan, lotin yozuvi qo'llanilgan. IX-X asrdagi yunon qo'lyozma alifbosining yana bir varianti slavyan tillari uchun

moslashtirilgan va shu tariqa qadimgi rus alifbosi (kirillitsa) vujudga kelgan.

5. *Fonografik yozuv.* Bir turli bo'lmay, u ham ko'p ko'rinishlarga ega. Shulardan biri - sillabik yoki bo'g'in yozuvidir. Bu yozuv qo'shma so'zlarni mayda qismlarga bo'lish yo'li bilan paydo bo'ldi. Bu mayda qismlar hozirgi vaqtdagi bo'g'inlarga to'g'ri keladi. Shunday qilib, ierogliflar bo'ginlarni ifodalaydigan bo'ldi. U yoki bu so'zni yozish lozim bo'lsa, ana shu bo'ginlarni bir-biriga qo'shish usuli bilan tuzishar edi. Bu yozuvga qadimgi hind yozuvi devanagari yaxshi misol bo'la oladi. Bu yozuvdagi har bir ishora undosh tovushlarning a unlisi bilan qo'shib talaffuz qilinishini nazarda tutadi, ya'ni pa, ba, da, ga, sha va shu tartibda. Agar boshqa unlini talaffuz qilish zarur bo'lsa, unda yo harflarning ustiga, yoki tagiga ma'lum belgilar ko'qilardi.

Muhokama

Qadimgi Mesopotamiyaliklarning mixxati xam shunday bo'g'inlarga ega edi: ma, mi, mu, muk, pat shu tartibda. Bu birliklar logogramma sifatida qo'llanishi bilan bir qatorda, yangi so'zlarni yasashda ham ishtirok qiladilar. Yangi so'zlarni yasashda ana shu logogrammalardan qaysi biri turri kelsa, shularning kombinatsiyasidan foydalanilar edi. Shunday qilib, logografik yozuv birliklari asta-sekin fonografiya va-zifasini bajara boshladi. Boshqacha qilib aytganda, bo'g'inlar tovushlarning vazifasini o'tay boshladi. Bo'g'inlarning soni turli tillarda turlicha edi. Masalan, Kipr orolidagi kadimgi greklar taxminan 65 ta sillabariydan (bo'g'in birligidan) foydalanishgan. Gvineya orolidagi vaylar 226 sillabariydan foydalanishgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, yozuvning kashf etilishi insoniyat tarixida juda katta hodisa bo'lgan. Yozuv vositasida inson o'zidan uzoqda bo'lgan boshqa inson bilan aloqada bo'la olgan, shuningdek u yoki bu ma'lumotni o'zidan keyingi avlodga qoldirish imkoniga ega bo'lgan. Yozuvlar kishilar jamiyati tarixida katta o'ringa ega. Insoniyat yozuvlar orqali o'zaro aloqa qilgan. O'z tarixi haqida kelajak avlodga yozib qoldirgan.

Insoniyat tarixida yozuvlarning rivojlanish jarayonini 3 bosqichga bo'lish mumkin:

1-bosqich ideografik yozuvlarning shakllanish jarayoni sanaladi. Ideografiya bu yunoncha so'z bo'lib, "ideya" – "g'oya", "grafo" – "yozaman" degan ma'noni anglatadi. Bu yozuv turiga pigtografik va ieroglif yozuvlar kiradi.

Insoniyat tarixida vujudga kelgan ilk yozuv – bu pigtografik yozuv hisoblanadi. U lotincha "pikche" – tasviriy, "grafo" – yozaman degan so'zlardan iborat. Pigtografik belgilar orqali umumiy ma'lumotlar berilgan. Ularni tushunish oson va yozish qulay bo'lgan. Bu yozuv turi barcha xalqlarda mavjud bo'lib, ular deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan. Ilk pigtografik belgilar mil.avv. 3 ming yillikda Misr va shumerliklar tomonidan yaratilgan. Misrliklarning ilk pigtografik yozuvlari mil.avv. 2900–2800-yilliklarga oid [2, 39]. Bunda har bir belgi so'z va harakatni ifodalaydi. Amerikadagi indu qabilalarining ba'zilar XIX asrgacha piktografik yozuvlardan foydalangan. Ular murakkab bo'lib, butun gapni ham ifodalagan.

2-bosqich Iyeroglifdir. Iyeroglif yunoncha so'z bo'lib, "muqaddas kesma xat" degan ma'noni anglatadi. Bu yozuvdagi belgilar ayrim tovushlarni, bo'g'inlarni, so'zlarni va tushunchalarni ifodalagan. So'z va tushunchalarni ifodalagan iyerogliflar ideogrammalar deyiladi.

Iyerogliflar turli tillarda gaplashuvchi xalqlar ham undan bemalol foydalana olgan. Bugungi kungacha Xitoy, Yaponiya, Koreyada ieroglif yozuvidan foydalanayapti. Xitoy iyeroglifi Yaponiya yozuviga asos bo'lgan. Xitoy iyeroglifida 60 ming belgi bor. Uning bir necha minggini o'rgangan xitoyliklar bemalol gazeta va jurnallarni o'qiy oladilar. Misr iyerogliflari mil.avv. 4 ming yillikda vujudga kelgan. U 600 belgidan iborat bo'lgan. Ularda buyum, odam va hayvonlar to'liq ifodalangan. Biror bir tushuncha ramziy belgilar orqali ifodalangan. Masalan, sovuq-suv to'kayotgan vaza bilan, qarilik-qayg'uga botgan inson va h.k. Mil.avv. II asrdan Misrda yunon yozuvidan foydalana boshlangan. Misrdagi iyerogliflar ikki formasi vujudga kelgan. Birinchi ieratik-kohinlar yozuvi va uning oddiylashgan shakli demokratik bo'lib, undan xalq foydalangan. Demokratik yozuv rivojlangan davrlarda xattotlar maktabi paydo bo'lgan. Hattoki xattotlar musobaqasi tashkil etilgan.

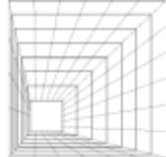
3-bosqich bo'g'inli yozuv hisoblanadi. Bunda so'zlarni ifodalashdagi belgilarning kamayib, nisbatan osonlashadi. Ularning soni 30 dan 100 gacha bo'lib, nuqta va chiziqlardan iborat bo'lgan.

Bo'g'inli yozuvlarning eng qadimiylari Kipr sillabariysi (mil.avv. 1200-400 yillar), qadimgi fors mixxat yozuvi (mil.avv. 500-300-yillar). Odatda bo'g'inli belgilar undosh va unlining birikmasidan, yoki faqat unidan, ya'ni ochiq bo'g'indan iborat.

Mixxat yozuvida rasmlarning sekin-asta soddalashib borishi bilan ifodalanadi. Keyinchalik ularning umumiy xususiyatigina saqlanib ramziy belgilarga aylanadi. Bu yozuv Shumer, Ossuriya, Bobil hududlarida tarqalgan. U mil.avv. 3300-yildan milodiy 75-yillargacha qo'llanilgan. Bu yozuv dastlab o'ngdan chapga, ustun tarzida, keyinchalik chapdan o'ngga yozila boshlangan. 300 dan 900 gacha belgisi bo'lgan. Mixxat yozuvida topilgan eng qadimiy yodgorlik Shumer davlatining hujjati hisoblanadi.

Klinopis (mixxat) tushunchasi fanga XVIII asrda Kempfer tomonidan olib kiritilgan. Bu yozuv turi finikiya alifbosi paydo bo'lgan davrgacha mavjud bo'lgan. XIX asr o'rtalarida Grotefend eron mixxatining ba'zi so'zlarini o'qidi. U podsholarning ismlarini va titullarini o'qib, fors podsholarining xronologiyasi bilan solishtirdi. Keyinchalik (1836-1849-yillarda) Genri Raulinson Behistun yozuvlarini ko'chirib olib fors mixxatini to'liq o'qidi. Behistun yozuvi 3 tilda fors, akkad va elam tillarida yozilganligi uchun ularni assirologlar yordamida o'qish imkoni bo'ldi. XIX asr oxiriga kelib barcha mixxatlar to'liq o'qildi. Shumer mixxatlari mil. avv. 4 ming yillikning oxiri 3 ming yillik boshlarida paydo bo'lgan. Shumerliklar yozuvni loy taxtalarga yozganlar. Shu sabab ular yozgan tayoqchalar uchi mixga o'xshab qolgan, yozuvning nomi ham shundan kelib chiqqan. Mixxat 900 belgidan iborat bo'lgan. Shu sabab vaqt o'tgan sayin uni o'zlashtirish qiynlashib borgan.

4-bosqich alifboli yozuv hisoblanadi. Ilk alifboli yozuv mil.avv. 1100-yilda Falatinda g'arbiy semit qabilalarida paydo bo'lgan. Uning turlaridan biri finikiya alifbosi bo'lgan. U 22 ta undosh va yarim undosh belgilardan iborat bo'lgan. Finikiya alifbosi kirill, lotin va yunon alifbosiga asos solgan. Finikiya alifbosida misr iyerogliflarida bo'lmagan tovush belgilari ham bo'lgan. Har bir finikiya harfining nomi bo'lgan: alef, bet, gimel, dalet, zayin va boshqalar. Alifboda harflar ketma-ketligi qat'iy tartibda bo'lgan. Hozirgi alifbolar unga nihoyatda kam o'zgartirishlar kiritilgan. Yunonlar bu alifboga unli tovushlarni kiritdilar va uni yanada takomillashtirdilar. Lotin, kirill va runiy alifbolari shu g'oyalar ostida yaratilgan.

Natijalar

Harfli alifboni dastlab yunonlar ixtiro qilgan. Yunonlar alifbosi oson va aniq bo'lgani uchun uni darrov boshqa xalqlar lidiyliklar, frakiylar, etrusklar qabul qildi. Lotin alifbosi ham yunon yozuvi asosida shakllangan.

Inklarning qadimgi sanoq sistemasi va yozuvdir. Bu o'ziga xos murakkab arqon bog'lovlari va tugunlaridir. Bu tugunlarning qanday tugulganliklari va ularning rangi biror bir tushunchani anglatgan. 1923-yilda tarixchi Lokk bu tugunlarning yozuv ekanligini isbotlab berdi. 2006-yilda Genri Ertan tugunlarning ikki guruhga bo'lib, 128 variantda ekanligini aniqladi. Kipu so'zining ma'nosi hindular tilida "kechua", ya'ni "tugun" degan ma'noda bo'lgan.

Tugunli yozuv Janubiy Amerikaning bir qator xalqlarida mavjud bo'lgan. U inklar davlatida rivojlangan. Kipu yirik arqon yoki tayoqqa ulangan nozik arqonlardan iborat bo'ladi. Arqonchalar rangi, sonlari va ulardagi tugunlar turlicha bo'ladi. Kipuning nima ekanligini haqida olimlar o'rtasida turlicha fikrlar bor: 1. Kipuda yilnomalar, qonunlar, buyruqlar va she'rlar yozilgan. 2. Sonlardan iborat, chunki ularda nollar soni ko'p bo'lgan. 3. Eng qadimgi kipular qablardan topilganligi sababli, u ko'mish marosimi bilan bog'liq buyum deb hisoblashadi.

Xulosa

Yuqoridagi keltirilgan barcha ma'lumotlardan shunday xulosaga kelishimiz mumkinki, yozuvning hayotimizdagi ahamiyati biz tasavvur qilganimizdan ko'ra ko'proq. Yozuv paydo bo'lishi kishilik jamiyati yaratgan eng yirik madaniy kashfiyot hisoblanadi. Insoniyatning qo'lga kiritgan eng yirik davrga xos madaniy obidalar yig'indisi, fikriy natijalarning hozirgi davrga yetib kelishida yozuvning roli kattadir. Agar yozuv bo'lmaganida qadimgi ajdodlarimizdan qolgan meros, ular yaratgan ijodiy yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan bo'lar edi. Har bir rivojlanayotgan til uchun yozuvning o'rni beqiyos. Chunki til rivojlanishi uchun ham yozuv kerak. Yozuvlarning barcha turi esa o'ziga xos vazifani bajaradi. Biz har xil vaziyatlarda har xil yozuv turlaridan foydalanamiz. Faqat asosiy muammo yozuvlarda to'g'ri aniq foydalanishdir. Buning uchun esa yozuv haqida umumiy tushunchaga ega bo'lishimiz kerak.

Adabiyotlar Ro'yxati

1. История письма: Эволюция письменности от Древнего Египта до наших дней / Перевод с немецкого. – М.: Эксмо. 2002.
2. Истрин В. Возникновение и развитие письма. – М.: Наука. 1963.
3. Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар Ўқув қўлланма. – Т.: Ёзувчи, 2000.
4. Кўчқоров Т. Палеография. – Т.: Ўзбекистон, 1988.
5. Саидбобоев З., Чориев Ш. Махсус тарихий фанлар асослари. Ўқув қўлланма. – Т., 2013